

ХРИСТО Г. ДАНОВ И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Динев

Делото на Христо Г. Данов е едно от най-интересните явления в историята на българската култура през XIX в. Съзнателно не споменавам тук думата „Възраждане“, защото ще бъде погрешно това дело да бъде отнесено само към епохата на българското национално възраждане: неговият обseg е много по-широк — стига до първото десетилетие на нашия век. В случая не се касае само за хронологическа точност, а преди всичко за решаване на една методологическа задача: необходимостта от изучаване на явленията на прехода между възрожденската и следосвободителната епоха. Този въпрос е особено важен от гледището на историята на българската култура. Периодизацията на явленията в исторически епохи има първостепенно значение за научното изследване — и все пак историческите епохи не представят затворени в самите себе си, взаимно непроницаеми кръгове. Делото на Хр. Г. Данов е свидетелство за това — и само в такава перспектива трябва да се разглежда дори когато става дума за неговото място в историята на българската литература.

Дългият живот на Хр. Г. Данов е посветен на книгоиздателска дейност; Данов е преди всичко книгоиздател. В нашите общи разбирания книгоиздателят е търговец. В случая не влагам никакво отрицателно съдържание в понятието търговец, защото търговец е бил и В. Е. Априлов, търговец е бил и основателят на прочутата Третяковска галерия в Москва. След Освобождението нашите издатели бяха търговци. И с това съвсем не се хвърля сянка върху дейността на такива заслужили книгоиздатели като Т. Ф. Чипев, Ал. Паскалев, Хр. Хаджиев и др.

Обаче мъчно бихме могли да се задоволим с подобно определение за книгоиздателската дейност на Хр. Г. Данов. Преди всичко неговата биография не отговаря на такова определение, неговата личност се бунтува срещу такова стеснено обяснение. Данов е роден през епохата на Възраждането; тридесет години от съзнателния си живот до Освобождението посвещава на учителска, просветна и книгоиздателска дейност, а останалите 33 години — на нашата култура след Освобождението. Затова той носи идейната и нравствената заваска, патриотизма и идеализма, просветителския енциклопедизъм на възрожденските дейци. Нищо чудно тогава, че качествата на издателя се съчетават със стремежите на просветителя и педагога, публициста и писателя, редактора и ревнителя за чистота на родния език. Много от тези черти се пренасят и след Освобождението, когато в новата обстановка книгоиздателят излиза на първи план. Този тип издател — бих го нарекъл „възрожденски енциклопедист“ — почти изчезва в следосвободенската епоха, при новите буржоазно-капиталистически отношения. Той се запазва само в средите на прогресивната и социали-

стическата интелигенция, когато книгоиздаването е свързано със защита на големи прогресивни идеи. Най-яркият представител на такъв тип издател бе Г. Бакалов. След Девети септември ние се върнахме към традициите на нашето възрожденско и прогресивно книгоиздаване. В нашата страна издателствата са в ръцете на културните дейци, най-често писатели, и то не само като редактори, но като техни директори.

Направих този увод, за да покажа, че в живота на Хр. Г. Данов литературата не бе някакво хоби, а органична част от неговата книгоиздателска дейност, неотделима от неговите основни жизнени и обществени стремежи, елемент от същността на неговата възрожденска личност. Литературата не бе хоби и за предходника на Данов — скромния пътуващ книжар, издател и книжовник хаджи Найдено Йоанович „татарпазарджичанин“, „учителя и книгопродавца на сичката Славеноболгария“, издал в 1843 г. „Книга нарицаемая святче или календар вечный“.

В какво отношение се намира делото на Хр. Г. Данов към проблемите на българската литература? Преди всичко ще ни интересува *непосредната писателска дейност* на Данов. Тя е включена в тома „За теб, мили роде“ (излязъл в две издания — през 1968 и 1978 г., под редакцията на П. Величков) и се изразява в публицистика и мемоарна проза (29 статии, предговори, бележки и 3 спомена). Направен е сериозен опит писателската дейност на Данов да бъде разглеждана и оценена още през 1905 г. в изследванията: „Книжовни трудове на Хр. Г. Данов“ от Кл. Карагюлев (Юбилеен сборник „Христо Груев Данов“, Пловдив, 1905, с. 186—262) и „Христо Г. Данов като писател и неговите народно-просветни идеи“ от Ил. С. Бобчев (там, с. 148—167).

С публицистиката си Данов принадлежи към възрожденската литература, а със спомените си — към следосвобожденската. Оттук изхожда и двойственият критерий, който трябва да се приложи към неговото писателско дело. Публицистиката се представя от няколко предговора: към кн. I на „Летоструй“ от 1869 г., към „Теоретическа и практическа числителница“ (1863) и към „Малък учебен атлас“ (1865): статиите, обнародвани в „Летоструй“ (1869—1875); кратките статии, бележки, анекдоти и съобщения в рубриката „Огледало“ на „Летоструй“. Безспорно най-интересното в Дановата публицистика са статиите, посветени на просветата, училището и възпитанието: „Що правят хората, а що правим ние“, „Нашите народни училища, науката и чуждите езици“, „Що трябва да правим за народното ни подобряване“, „Защо не напредваме ние нравствено и веществено“, „Читалищата и празнични училища“, „Няколко думи против пиянството“ и др.

Тематиката на Данов е чисто просветителска; тя се развива в две направления: сравнение с напредналите културни народи и практически мерки за преодоляване на нашата изостаналост. Това са двете основни насоки на просветителската публицистика от времето на Софроний, Берон, Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, д-р Ив. Селимински, Н. Геров и др. Хр. Данов познава добре напреднала Европа от многобройните си пътувания; дори във Виена има собствена печатница. Затова с пълно право може да заяви: „На сегашно време в Европа, где се върнеш и обърнеш, всъду гледаш чудеса, чудес! Навсяде те плени красота, навсяде те удивлява мъдрост, навсяде те омайва изкуство на човешкия дух! Желаш ли да видиш напредъка на Европа, погледай на нейните работи и ти шеш се въздивиш на тая мъдрост и изтънченост на човешкия дух.“¹ Напредъкът на Европа е резултат на науката и просвещението; „просвещените народи, водени от науката, всякой за себе така като мравки се трудят, работят

¹ Хр. Г. Данов. За теб, мили роде! Пловдив, 1978, с. 16. В по-нататъшните цитати страниците се поставят в скоби.

и напредват“ (с. 17). Обръщайки се към живота на българския народ, Данов посочва неговата изостаналост открито, с поразителна искреност. Той пише своята статия в началото на 70-те години, когато никакви малки успехи не могат да го задоволят, когато общественото развитие изисква големи усилия. Следвайки традицията на нашата публицистика още от времето на Паисий, Данов не се бои да каже на народа си най-горчивите истини:

„Ние, захласнати в своите частни интереси и омаяни от междусобните ни кавги и крамоли, оставяме не часове, но и цели години да изветряват, без да пороботим нещо за нашия напредък. У нас всичко добро пропада във вражди, наместо да се върши работа. Ето отгде ние нищо не знаем, нищо не можем и нищо нямаме. Заради това днес всякий образован свят държи нашия български народ за най-последен в Европа! А това, за жалост наша, наистина си е тъй.

Аз зная, че на това мое неприятно изражение мнозина щат гракнат да рекат, че криво съдя за своето отечество. Ала ако не е това тъй, то като се броим от 6—7 милиона народ, где е нашият университет, който да ни произвежда стръчно учените хора? Где ни политехническото училище, ксето да ни дава изкусни вещици за всяка работа? Где ни гимназиите, в които да се прераждат нашите синове за бъдещи зрели мъже и достойни граждани?“ И т. н. — Данов изрежда всички духовни области, за да стигне до материалната култура.

Убеден, че единственият изход е в организацията на просветата, в няколко статии той очертава конкретна образователна и възпитателна програма за българските училища. Не е възможно тук да се предаде съдържанието на тези статии. За историята на нашето образование те представят огромен интерес, а погледнати от литературно гледище, като публицистика, правят силно впечатление с дълбокото познаване на тогавашната българска действителност, с критичния анализ на националните ни недостатъци, с вярната характеристика на нашата интелигенция, с проникновения поглед към бъдещето, с конкретните наблюдения и примери от живота, с уметелото изложение на отделните въпроси, с непосредния разговор, който авторът води със съвременниците, с яснотата на мисълта и чистотата на езика. Данов засяга и въпросите за общото образование на народа, ролята на неделните училища и читалищата, проблемите на материалното издигане, на образованието на жените, на черквата и манастирите (остро критикува калугерите), на печата и литературата и т. н.

Ще дам само един пример за конкретността на изложението в Дановите статии, където верността на рисунъка и живостта на чувството се съчетават:

„Вместо това ние едва чакаме да се понадвечери, та да затворим дюгенчетата си, да идем кой в кафенето, кой в кръчмата и там в ония тъмни дупки, в ония прахове и нечистотии и в ония глъчки и крамоли изгубваме това най-драгоценно време и свободен час, които можехме да употребим на обща и наша полза, а предаваме се на пиене и нищо и никакво бръщолеване, забравяме на сегашното ни и бъдещо състояние — пропадаме и душевно, и телесно!

Какво може да научи човек в такива места, гдето се не чуе нищо нравствено, нищо разумно? По световите хората ходят в кафенета и кръчми, ала там има натрупани по 20—30 вестника, всякой ден нови и нови, та идат да си поотпочинат от своите работи и телесни трудове, да пият чаша кафе или друго нещо и същевременно да пороботят пък душевно: да прочетат по някой вестник, за да научат нещо ново, нещо полезно.

А у нас, в нашите кръчми и кафенета, какво добро може да чуе и научи човек? Нашите кръчмари и кафеджии дават и наддават за различни кисели, лютиви и други такива раздразнителни мезета, които да подигат хората на пиене, та да пият и да се опиват, а те да си пълнят чекмеджетата с грошове, ала да дадат пари за по един-два вестника да се намират за прочитане на мющерииите, за това им се свици. Не било адет, кажат те, а ние им казваме, че кръчма или

кафене, в които се не приема ни един народен вестник, те са/отворени само за пропаст на народния ни напредък и развитие, а според това са народоубийствени заведения, та трябва там да се не влиза“ (с. 77).

Не намирайки в действителността достойния учител и наставник, Данов създава неговия идеален образ в статиите „На що е позван женският пол“ и „Поп Първан Живков“. В цялата си публицистика той се бори за една висока цел: всестранното културно издигане на своя народ. Той има един идеал: просветена и напреднала Европа. Тук няма да подлагаме на обсъждане този идеал (такова обсъждане може да има само една изходна точка — тогавашната българска действителност, и само един критерий — историческия). Трябва да изтъкнем преди всичко дълбокия патриотизъм на Данов — и това е истинският патос на неговите статии. Макар и малко на брой, те имат своето определено място в историята на нашата възрожденска публицистика. Не на последно място тук трябва да се постави техният език. На езика се бе спрял подробно още Кл. Карагюлев през 1903 г. При все че той се увелича в сравненията, които прави с езика на П. Р. Славейков и Л. Каравелов, и в подчертаването на граматическата правилност, неговата висока оценка за езика на Данов си остава в общи черти вярна.

Втори важен момент в писателската дейност на Данов представят неговите спомени: „Спомени от ученичеството ми в Клисурска и описание на тамошното килийно училище от 1785 и 1856 г.“; „Спомени от тригодишното ми учителствуване в Перушица (1850—1853)“; „Нещо из моето житие и битие“. Първите два спомена са писани през 1905 г., а третият — през 1909. И трите спомена имат автобиографичен характер. Писани в началото на XX в., те се свързват със следосвобожденската литература. Този факт трябва да се има пред вид при тяхната оценка. Българската мемоарна литература е достигнала вече високо развитие — особено с творчеството на Ив. Вазов и Зах. Стоянов. Спомените на Хр. Данов са написани непосредствено, в тях има редица моменти — главно наблюдения от народния живот, увлекателно предадени случки от собственото битие-житие (например срещата с дядо Хаджи Сава в Клисурска, когато завършилият клисурското училище Данов не може да реши една задача с половин единици; спазаряването за учител в Перушица; „Силата и благотворното влияние на контракта“; „В Перушица след 18 години“ и др.).

Обаче тези спомени имат значение не толкова като литературни творби, колкото като извори за историята на образованието и книгоиздаването преди Освобождението. С такава цел ги е писал Данов; оттук и предимно описателният им характер. Кл. Карагюлев надценява Дановите спомени в художествено отношение, поставяйки ги над Петко Славейковите както въз основа на езика, така и защото Данов „схумял доста вещо да заслони на много места своята личност, за да говори повече за външния свят, тогавашното Славейков разправя повече за себе си. Затова и Дановите „Спомени“ се четат с повече интерес, нежели Славейковите.“² Ясно е, че изходната позиция в тази оценка е погрешна. Дановите спомени се включват в твърде обширната мемоарна литература, създадена в първите десетилетия след Освобождението и посветена на живота през Възраждането, извънредно ценна като исторически извор, но рядко домогаща се до по-високи художествени постижения. При историческата оценка на тази литература името на Хр. Г. Данов може достойно да фигурира.

Писателските способности на Данов се проявяват още в една област: съставянето на учебници. Обикновено тук се употребяват термините „наредил“ и „написал“ („Примери за краснописане. Написал Хр. Г. Данов“, 1859; „Пространна числителница с прибавление приличните задачи на всяко действие. На-

² Юбилеен сборник „Христо Груев Данов“. Пловдив, 1905, с. 244.

редил Хр. Г. Данов“, 1859; „Пространно священо битописание на църквата... Наредил Хр. Г. Данов“, 1859, и т. н.). В термина „наредил“ влиза както творческа, така и преводна, и редакторска работа. Това е обаче дейност, която трябва да бъде оценявана по-скоро от историята на нашата педагогика.

На Данов дължим и един от най-ранните преводи из полската литература: „Ясен I. Приказка въз българската история“, 1864; касае се за полския писател Зигмунт Милковски (Т. Т. Йеж); преводачът се е подписал с псевдонима Б. Димитров.

Данов е съставител на популярни книги, предназначени за широките читателски кръгове. Такава е и първата издадена от него книга: „Старопланински календар за 1856 високосна година, която има 366 дни. С прибавление правила за холера. Наредил Хр. Г. Данов“.

Отношението на Хр. Г. Данов към историята на българската литература не се изчерпва само с личната му писателска дейност. То се изразява с още по-голямо значение *в делото му на издател на българската книга*. Историята на една литература не представя само анализ на най-забележителните художествени творби на онези върхови произведения, които разкриват най-ярко националния художествен гений. Съвременното литературознание насочва вниманието си към един много по-сложен проблем: литературния живот. И това е твърде естествено в епохата на широкото развитие на социологията, включително и на социологията на литературата. Историкът на литературата се стреми да разкрие обществените механизми на литературния живот, да обрисова литературната среда, да проучи не само твореца и литературната творба, но и обществената функция на естетическия факт, консумацията и разпространението на литературата, да разкрие процесите на литературната комуникация и т. н. В този комплекс от проблеми и явления има своето място и книгоиздателството, книгата — те стават предмет на литературната история.

Издателството на Хр. Г. Данов, създадено в средата на миналия век, не е специализирано литературно-художествено издателство — от типа на онези наши съвременни издателства, които издават главно художествена литература. Епохата определя характера на Дановото издателство. Обладан от дълбоко патриотично недоволство поради културната изостаналост на българския народ, Данов — както видяхме — издига един висок образец: просветена, цивилизована, напреднала Европа. Пътя към този образец той вижда в образованието, в културното издигане. Първоначално избира за себе си учителското поприще (учителствува в Стрелча, Перушица и Пловдив), но скоро открива друг път — книгата, книгоиздаването, книгоразпространението, без да се отказва от своя интерес към училището: пише статии за образованието, издава учебници и учебни помагала, следи отблизо развитието на българските училища и взима дейно участие в тяхното организиране в Северна България, Тракия и Македония, изпраща млади българи да се учат в Чешко и Хърватско.

Наблюденията над европейския живот довеждат Данов до дълбокото убеждение, че книгата е основният лост на човешкия напредък. От книгата идва светлината за народите, премъдрата книга е най-добрата тяхна учителка: „Попитайте редом всички народи отгде произлиза тяхното общо добро, тяхното благосъстояние и тяхното величие; питайте мъдрите немци, питайте духовитите френци, питайте могъщите англези, питайте изкусните италианци — те всички едногласно шат да ви отговорят, че са длъжни на книгата, и то само на своята народна книга са длъжни за това, което са днес и могат всичко“ (с. 22—23).

Няма да се спирам на организирането и историята на Дановото издателство; ще посоча само, че за 50 години — от 1855 до 1905 г. — Данов издава 856 книги (тук не влизат учебните помагала). Към тези книги трябва да се прибави и в. „Марица“, издаван в продължение на седем години. Това е огромен влог в бъл-

гарската култура: издигане на общото културно равнище, създаване на читатели, формиране на интелигенция. Този факт има съществено значение за развитието на литературата. Литературата може да расте само върху почвата на по-висока умствена и писмена култура. При това Данов избира внимателно своите автори и сътрудници, защото подбора и качеството са основен принцип в неговата книгоиздателска дейност. Той не се бои да свърже издателството си с имената на изтъкнати революционери: Л. Каравелов и Хр. Ботев преди Освобождението, а след Освобождението — Д. Благоев са негови автори.

Учебниците са огромният блок от изданията на Данов. Но редица групи издания имат пряко отношение към литературата. Някои от тях се намират дори сред учебниците: например граматиките и свързаните с тях читанки, в които се поставят въпросите на българския език и на езиковото обучение, подпомага се развитието на литературния език. Едно от първите издания на Данов е „Основа за българска граматика“ от Й. Груев (1858).

Вниманието на Дановото издателство твърде рано се насочва и към специфичните проблеми на литературата и литературното образование. Данов издава „Ръководство за словесност“ от Д. Войников (1874), „Ръководство за словосъчинение“ от Т. Икономов (1875), „Ръководство по словесност“ от Д. Мишев и Ст. Костов (1889), „Елементарни понятия за французкото стихосложение, необходимо при изучаване на френските поети“ (1889) и др. Тук трябва да се поставят и „Увод в естетиката с оглед на поезията“ от А. Пошик, превод от чешки на Ал. Т.-Балан (1885) и „Естетика“ от Р. Прелс (1898).

Данов обръща голямо внимание на литературните христоматии. Особено трябва да се изтъкне тритомната христоматия на Д. Мишев и Ст. Костов (1888—1889), претърпяла няколко издания. Това е в същност не учебник, но обширна антология на българската и световната литература, приготвена много грижливо, със сътрудничеството на най-видните тогавашни български писатели (запазена е кореспонденцията между Костов и Вазов, който се намирал в Одеса, във връзка със съставянето на христоматията). На тази христоматия може да съперничи само „Българската христоматия“ на Величков и Вазов (1884). Чрез христоматията на Мишев и Костов няколко десетилетия българската интелигенция черпи знания за световната литература и чрез поместените преводи общува непосредно с нея. А в публикуваните творби на наши писатели се оглежда тогавашното състояние на българската литература.

Данов издава и сборници-христоматии с творби на френски и гръцки писатели и с преводи на старите класици (Омир, Вергилий, Овидий, Хораций). Енциклопедично съдържание има обемистият алманах „Летоструй“, който излиза в продължение на осем години (1869—1876), едно от най-добре редактираните възрожденски издания. Дори и строгият Ботев, който намира изданието на Войниковето „Ръководство за словесност“ „безполезно и даже вредително за народа“ („Знаме“, I, 1874, бр. 1), при „Летоструй“ е принуден да признае: „Календарът на г. Данова има добри статийки, сполучени преводи и доста поучителни картинки“, при все че прави и тук критически бележки („Знаме“, I, 1875, с. 7). В „Летоструй“ са поместени статии по най-различни въпроси — от стопанските до филологическите и историческите. Тук са публикувани литературни и фолклорни художествени произведения.

Пряко отношение към развитието на българската литература имат изданието от Данов истории на литературата: „История на българската литература“ от Д. Маринов (1887), „Българска литература“ от А. Теодоров-Балан (1896, 1901), „Гръцка литература“ от Р. К. Джебе (1889), „История на славянските литератури“ от Йорд. Иванов (1896), „Всеобща история на литературата“ от Кл. Карагюлев, Йорд. Иванов и С. Барутчийски (1900). Трябва да се отбележат особено две издания: трудът на Ал. Теодоров-Балан — първата научна история

на българската литература и „Всеобща история на литературата“ — истинска литературна енциклопедия за онези години, широко използвана поради богатото си съдържание — засяга старите и новите литератури (египетска, асирова-вилонска, еврейска, иранска, индийска, древногръцка, римска, християнска, италианска, френска, испанска, португалска, английска, немска); третото издание излиза през 1908 г. в три тома, общо 800 стр.

В своята дългогодишна дейност Дановото издателство не пренебрегва и художествената литература. Макар и по-скромно представена, Данови издания са две книги на Ив. Вазов („Майска китка“ и „Гусла“), „Блянове“ на Пенчо Славейков, „Князът“ на Макиавели, „Ясен I“ на З. Милковски, няколко драми („Децата на Ванюшин“ от С. Найденов, „Апостоли на свободата“ от П. Иванов и др.), редица мемоарни книги (между тях е „Миналото“ на Ст. Заимов), биографии на Гарибалди и Джордано Бруно, „Гуслица или нови песни“ на Й. Груев, „Детска гусла“ на В. Попович и др. В Дановото издателство излизат Паисиевата история под редакцията на А. Теодоров-Балан (в започнатата поредица „Трем на българската словесност“, 1898) и известното списание на Татарпазарджишката кааза от Ст. Захариев (1870). По-широко са застъпени популярни издания: песнопойки, общодостъпни разкази и др. Тук не се спирам на ролята на в. „Марица“, издаван от Данов — като място, в което се публикуват материали и се водят спорове, имащи отношение към литературата.

Остава още един интересен проблем, който е свързан с движението на книгата, с нейния обществен отзвук, с нейното възприемане, с обратната връзка между читател и книга. От гледище на социологията на литературата и нейната функция в културното развитие този проблем е извънредно важен. В него трябва да се отбележат два момента: а) разпространение на книгата, книжарница, тиражи и б) приемането на книгата от нейните потребители. Този проблем заслужава специално изследване; струва ми се, че известни материали могат да се намерят в организацията на Дановите книжарници, в каталозите, които издава, в обявленията, в кореспонденцията с авторите и т. н.

* * *

Посочените факти достатъчно очертават мястото, което Данов заема със своето издателство в развитието на българската литература през XIX в. Макар че изложението ми не е изчерпателно, свършено ясно е, че издателската дейност на Хр. Г. Данов е тясно свързана с българския литературен живот в продължение на повече от половин век, с редица свои специфични прояви тя принадлежи на историята на българската литература — като един от най-интересните нейни социологични аспекти.

Искам да завърша с възхвала за този град — слънчевия Пловдив, че е подслонил под своето небе голямото културно дело на Хр. Г. Данов, че е създал необходимия духовен климат, за да израсте личност с такава нравствена чистота.

В необикновената личност на Хр. Г. Данов ни плени още нещо — неговата непоколебима, дълбока, безкрайна вяра в книгата — книгата, която носи светлина на народите; книгата, която е символ на човешкия напредък; книгата, която възплаъква човешкия дух и безсмъртната човешка надежда.